

Uniwersytet Szczeciński

Instytut Ekonomii i Finansów

mgr Olga Wyszowska-Kaniewska

**WPŁYW KOMPETENCJI FINANSOWYCH
NA POZIOM UBANKOWIENIA I OSZCZĘDNOŚCI OSÓB MŁODYCH W POLSCE**

Autoreferat rozprawy doktorskiej

Promotor

dr hab. prof. US Beata Świecka

Instytut Ekonomii i Finansów

Katedra Finansów i Bankowości

Promotor pomocniczy

dr inż. Tomasz Wiśniewski

Instytut Zarządzania

Katedra Logistyki

Szczecin 2024

SPIS TREŚCI

1. UZASADNIENIE PODJĘTEGO PROBLEMU BADAWCZEGO	3
2. CELE I HIPOTEZY BADAWCZE	6
3. ZAKRES BADAŃ	7
4. METODY BADAWCZE.....	11
5. DOBÓR I CHARAKTERYSTYKA PRÓBY BADAWCZEJ	12
6. STRUKTURA PRACY.....	13
7. WYBRANE WYNIKI BADAŃ WŁASNYCH – WERYFIKACJA HIPOTEZ BADAWCZYCH..	16
8. PODSUMOWANIE	31
9. BIBLIOGRAFIA	34

1. UZASADNIENIE PODJĘTEGO PROBLEMU BADAWCZEGO

Potrzeby konsumentów i otoczenie, w którym konsumenci funkcjonują, podlegają ciągłym i dynamicznym przeobrażeniom. Zmiany demograficzne, ekonomiczne, polityczne, rozwój rynków finansowych, nowe, coraz bardziej skomplikowane produkty i usługi finansowe – wszystko to sprawia, że zarządzanie osobistymi finansami we współczesnych realiach staje się dla konsumentów coraz większym wyzwaniem. Bez odpowiedniego przygotowania, konsumenci mają mniejsze możliwości efektywnego wykorzystania swoich ograniczonych zasobów oraz realizacji życiowych celów.

Kompetencje finansowe wskazywane są jako niezbędny czynnik do rozsądnego i świadomego podejmowania decyzji finansowych, zarówno w trakcie codziennego zarządzania budżetem środków pieniężnych, planowania na przyszłość, jak i w okresach finansowych trudności¹. Ułatwiają konsumentom efektywne korzystanie z innowacyjnej oferty produktów i usług rynku finansowego, chroniąc ich przed nieuczciwymi praktykami instytucji finansowych, przez co stają się oni mniej zagrożeni zjawiskiem nadmiernego zadłużenia, upadłości konsumenckiej czy wykluczenia finansowego. Globalny kryzys finansowy z początku XXI w. unaoczniał światu jak ważne jest podnoszenie kompetencji finansowych konsumentów, nie tylko dla nich samych i ich gospodarstw domowych, ale także dla instytucji finansowych, systemu finansowego i gospodarki jako całości.

Zarządzanie finansami osobistymi jest domeną nie tylko dorosłych konsumentów, ale również osób młodych, które podejmują szereg zachowań finansowych² –

¹ Por. *The Importance of Financial Literacy*, [w:] *Financial Education for Youth: the Role of Schools*, OECD Publishing, Paryż 2014, s. 14-16; K. Hall, *The Importance of Financial Literacy*, Conference on Deepening Financial Capacity in the Pacific Region, Sydney 2008, s. 13; *Enabling Financial Capability Along the Road to Financial Inclusion*, Financial Inclusion 2020 Financial Capability Working Group, Center for Financial Inclusion, Waszyngton 2013, s. 3-4.; S. Bel, J. Eberlein, *Why financial literacy matters for development*, OECD Observer No 303, September 2015, s. 29; B. Atreya, *The Importance of Financial Literacy*, s. 3, www.researchgate.net/profile/Binod_Atreya, dostęp 20.04.2024 r.; M. Penczar, *Analiza skutków wykluczenia finansowego z punktu widzenia gospodarki, społeczeństwa i sektora finansowego*, [w:] M. Penczar (red. nauk.), *Rola edukacji finansowej w ograniczaniu wykluczenia finansowego*, Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową, Gdańsk 2014, s. 69; J. A. Haslem, *Selected Topics in Financial Literacy*, *The Journal of Wealth Management*, Euromoney Institutional Investor PLC, 2014, s. 55.

² Zachowania finansowe rozumiane jako czynności i działania związane z dokonywaniem wyborów w procesie zaspokajania potrzeb finansowych, w określonych warunkach społecznych, kulturowych

gospodarują środkami pieniężnym, pozyskują je, wydają, oszczędzają, pożyczają. Młodzi konsumenci, u progu dojrzałego życia i swojej kariery zawodowej, powinni stać się grupą szczególnego zainteresowania podmiotów zaangażowanych w podnoszenie kompetencji finansowych społeczeństw³. Młodzi ludzie, stojący przed ważnymi życiowymi wyborami, powinni być odpowiednio przygotowani, aby w przyszłości unikać zagrożeń i błędów, które mogą mieć konsekwencje na ich całe dorosłe życie⁴. Z tych samych powodów ważne jest jak najwcześniejsze wyrobienie u młodych osób właściwych nawyków finansowych, takich jak posiadanie i korzystanie z konta bankowego czy oszczędzanie. Posiadanie konta w banku lub innej instytucji jest szczególnie istotne, gdyż uznaje się je za pierwszy, najważniejszy krok w celu szerszej inkluzji finansowej. Właściciele rachunków są bardziej skłonni do korzystania z innych usług finansowych, takich jak ubezpieczenia i kredyty, podejmują i rozwijają działalność gospodarczą, oszczędzają, inwestują w edukację lub zdrowie, lepiej radzą sobie z zarządzaniem ryzykiem i szokami finansowymi, co może przyczynić się do poprawy ogólnej jakości ich życia⁵. Oszczędzanie, uznawane jako jeden z najważniejszych nawyków finansowych, może wspomóc młodych ludzi w budowaniu ich finansowego bezpieczeństwa i niezależności, a w konsekwencji w realizacji ich życiowych celów.

Rosnąca świadomość znaczenia kompetencji finansowych oraz włączenia finansowego osób młodych, spowodowała wzrost zainteresowania tymi zagadnieniami wśród wielu międzynarodowych i krajowych organizacji, rządów, instytucji finansowych i ludzi nauki z całego świata. W Polsce wiele podmiotów coraz więcej uwagi poświęca zagadnieniom

i ekonomicznych. Zachowania finansowe obejmują takie działania jak: gospodarowanie budżetem pieniężnym, oszczędzanie, pożyczanie, inwestowanie, ubezpieczanie, wypełnianie formularzy podatkowych, płacenie podatków, dodatkowe zarobki, gry hazardowe, spekulacje (np. walutowe), zarządzanie majątkiem, por. G. Antonides, W. F. van Raaij, *Zachowanie konsumenta. Podręcznik akademicki*, PWN, Warszawa 2003, s. 439; S. Smyczek, *Modele zachowań konsumentów na rynku usług finansowych*, AE, Katowice 2007, s. 67.

³ Przykładowo dzieci i młodzież są jedną z priorytetowych grup docelowych Krajowej Strategii Edukacji Finansowej w Polsce, OECD (2023), Krajowa Strategia Edukacji Finansowej dla Polski, <https://www.oecd.org/daf/fin/financial-education/financial-literacy-poland.htm>, dostęp 10.04.2024 r.

⁴ Badania prowadzone w wielu krajach wykazują, że kompetencje finansowe są najniższe wśród osób młodych i starszych, por. O. A. Stolper, A. Walter, *Financial literacy, financial advice, and financial behavior*, Journal of Business Economics (2017), doi: s11573-017-0853-9, dostęp 10.04.2024 r.

⁵ www.worldbank.org/en/topic/financialinclusion/brief/achieving-universal-financial-access-by-2020, dostęp 10.04.2024 r.

kompetencji finansowych i aktywności finansowej konsumentów, ale w opinii autorki istnieje niedostatek badań dedykowanych wyłącznie młodym osobom. Jest to luka, która powinna zostać wypełniona, w myśl przysłowia „lepiej zapobiegać niż leczyć”. Ponadto, jak zauważają E. Cichowicz i A. K. Nowak, największą słabością dotychczas realizowanych w Polsce badań jest nieporównywalność ich wyników⁶. Badania koncentrują się na odmiennych, wybranych aspektach kompetencji finansowych i aktywności finansowej osób młodych, a ponadto sposoby ich pomiaru nie są ujednolicone. Podobnie wiek badanych jest nieustandaryzowany⁷. Sprawia to, że niemożliwą staje się synteza wyników badań, która pozwoliłaby na wyłonienie spójnego i rzetelnego obrazu poziomu kompetencji finansowych osób młodych w Polsce, a także stopnia ich inkluzji finansowej. Utrudnione są również bardziej zaawansowane analizy i porównania z wynikami badań zagranicznych, które doprowadziłyby do sformułowania wiarygodnych wniosków.

Oprócz niepełnego i nie w pełni rzetelnego stanu wiedzy na temat poziomu kompetencji finansowych, a także ubankowienia i oszczędności osób młodych w Polsce, zauważa się niedobór badań nad czynnikami na nie wpływającymi. Ocena wpływu kompetencji finansowych na poziom ubankowienia i oszczędności osób młodych mogłaby stać się wskazówką dla wcześniej wspomnianych zainteresowanych podmiotów, przy ustalaniu koncepcji, treści i kierunków programów edukacji finansowej skierowanej do osób młodych. Wynik tej analizy mógłby pomóc odpowiedzieć na pytanie czy położenie nacisku na rozwój wiedzy i umiejętności finansowych osób młodych ma szansę przełożyć się na rzeczywiste podniesienie poziomu ich inkluzji finansowej, w jej dwóch ważnych sferach: ubankowaniu i oszczędzaniu⁸. Mógłby skłonić do poszukiwania i rozważenia znaczenia innych czynników, dzięki którym osoby młode podjęłyby działania w tych obszarach i w rezultacie do refleksji nad ewentualną zasadnością przeniesienia akcentu na inne – „pozawiedzowe” – aspekty edukacji finansowej.

⁶ Cichowicz E., Nowak A. K., *Review of research on financial literacy and education of Poles*, Rozprawy Ubezpieczeniowe. Konsument na rynku usług finansowych nr 26 (4/2017), Warszawa 2017, s. 11.

⁷ Za osoby młode w prowadzonych badaniach uznaje się zarówno uczniów VI klas szkół podstawowych, jak i np. 39-latków.

⁸ Jak ważny jest to problem może wskazywać raport NBP, w którym szacuje się, że osoby w wieku 15-17 lat są najmniej ubankowane w Polsce, patrz szerzej: R. Kotkowski [red. nauk.], *Zwyczajne płatnicze w Polsce w 2020 r.*, Departament Systemu Płatniczego NBP, Warszawa 2021 r., s. 122.

2. CELE I HIPOTEZY BADAWCZE

Za **główny cel badawczy (CG)** w niniejszej rozprawie przyjęto ocenę wpływu poziomu kompetencji finansowych na poziom ubankowienia i oszczędności osób młodych w Polsce.

W ramach konceptualizacji badań określono również następujące **cele szczegółowe (CS)**:

CS1. Ocena wpływu poziomu ubankowienia na poziom oszczędności osób młodych w Polsce.

CS2. Ocena wpływu poziomu wykształcenia rodziców na poziom kompetencji, ubankowienia i oszczędności osób młodych w Polsce.

CS3. Ocena wpływu postaw wobec ubankowienia i oszczędzania na rzeczywiste zachowania osób młodych w tych obszarach.

CS4. Ocena poziomu kompetencji finansowych, ubankowienia i oszczędności osób młodych w Polsce.

CS5. Ocena poziomu kompetencji finansowych, ubankowienia i oszczędności osób młodych w Polsce na tle innych krajów.

CS6. Charakterystyka aktywności bankowej i zachowań oszczędnościowych osób młodych w Polsce.

W odniesieniu do sformułowanych celów badawczych przyjęto następującą **hipotezę główną (HG)**: Wraz ze wzrostem poziomu kompetencji finansowych rośnie poziom ubankowienia i oszczędności osób młodych w Polsce.

Ponadto postawiono pięć **hipotez szczegółowych (HS)**:

HS1. Wraz ze wzrostem poziomu ubankowienia rośnie poziom oszczędności osób młodych w Polsce.

HS2. Wraz ze wzrostem poziomu wykształcenia rodziców rośnie poziom kompetencji finansowych, ubankowienia i oszczędności osób młodych w Polsce.

HS3. Deklarowane postawy wobec ubankowienia i oszczędzania młodych osób w Polsce mają odzwierciedlenie w ich rzeczywistych zachowaniach w obszarze ubankowienia i oszczędzania.

HS4. Osoby młode w Polsce wykazują się niskim poziomem kompetencji finansowych, ubankowienia i oszczędności.

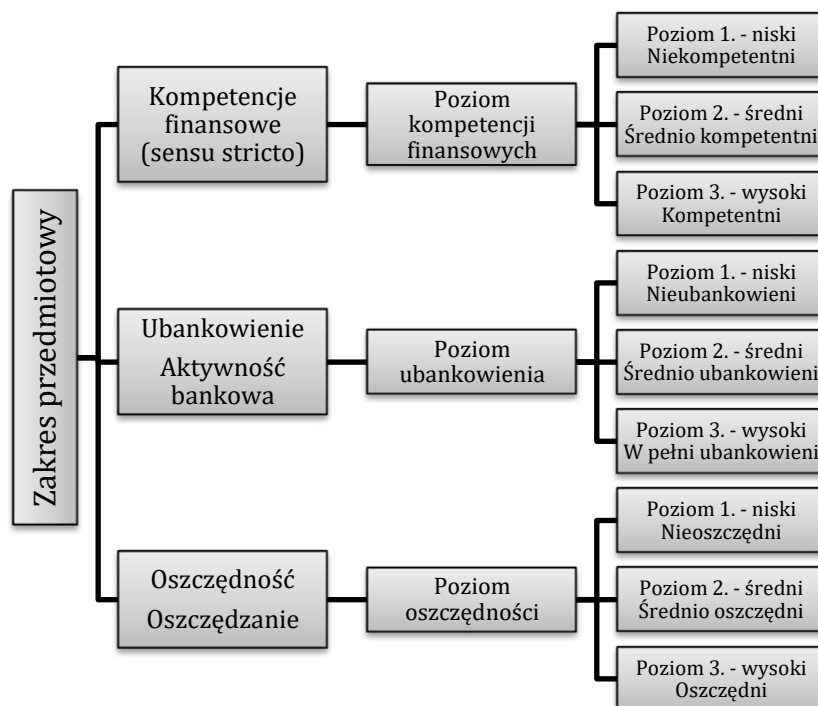
HS5. Osoby młode w Polsce wykazują się niższym poziomem kompetencji finansowych, ubankowienia i oszczędności niż osoby młode z innych krajów.

3. ZAKRES BADAŃ

Zakres przedmiotowy

Zakres przedmiotowy badań własnych przedstawiono na rysunku 1.

Rysunek 1. Zakres przedmiotowy badań własnych

Źródło: opracowanie własne.

Przedmiotem badań są kompetencje finansowe (poziom kompetencji finansowych), ubankowienie (poziom ubankowienia, aktywność bankowa) i oszczędność (poziom oszczędności, oszczędzanie, zachowania oszczędnościowe) respondentów.

W związku z różnorodnością i brakiem konsensusu w definiowaniu pojęcia *financial literacy* w literaturze obcojęzycznej, a także z niejednomyślnością wśród polskich badaczy w kwestii tłumaczenia tego terminu na język polski, autorka podjęła próbę wypracowania jednolitego podejścia (w rozdziale 1. rozprawy). W rezultacie zaproponowano autorską definicję terminu *financial literacy* i, w oparciu o analizę teorii kompetencji, nadano mu nazwę kompetencji finansowych. Definicja kompetencji finansowych przyjęła następujące brzmienie: **kompetencje finansowe to wiedza i umiejętności finansowe oraz zdolność do zastosowania ich w praktyce, uwarunkowana przyjęciem odpowiednich postaw, a przejawiająca się podejmowanymi działaniami, w celu poprawy obecnego i budowania przyszłego dobrobytu finansowego człowieka.**

Proponuje się, aby zagadnienie kompetencji finansowych rozważać w dwóch perspektywach: wąskiej (*sensu stricto*, finansowej) i szerokiej (*sensu largo*, interdyscyplinarnej). W wąskim ujęciu kompetencje finansowe to posiadana wiedza i umiejętności finansowe. W szerokim znaczeniu kompetencje finansowe to zdolność do zastosowania posiadanej wiedzy i umiejętności w praktyce, przyjmowanie odpowiednich postaw, podejmowanie działań, w celu poprawy obecnego i budowania przyszłego dobrobytu finansowego. **Na potrzeby badań własnych przyjęto perspektywę wąską (*sensu stricto*, finansową).**

W celu ukazania zróżnicowania poziomu kompetencji badanych, przyjęto **3 poziomy kompetencji finansowych w wąskim ujęciu**. Ustalono je na podstawie liczby punktów uzyskanych w teście wiedzy i umiejętności finansowych, któremu zostali poddani respondenci, a osobom młodym na poszczególnych poziomach przypisano następujące określenia:

- 1) poziom 1. (niski) – niekompetentni,
- 2) poziom 2. (średni) – średnio kompetentni,
- 3) poziom 3. (wysoki) – kompetentni.

Ubankowanie osób badanych jest z kolei wypadkową trzech zmiennych:

- 1) zadeklarowanego przez badanych faktu posiadania/nieposiadania konta,
- 2) częstotliwości korzystania z konta,
- 3) zakresu korzystania z usług związanych z kontem.

Na podstawie powyższych zmiennych ustalono **3 poziomy ubankowania** badanych, a osobom młodym na poszczególnych poziomach przypisano następujące określenia:

- 1) poziom 1. (niski) – nieubankowieni,
- 2) poziom 2. (średni) – średnio ubankowieni,
- 3) poziom 3. (wysoki) – w pełni ubankowieni.

Aktywność bankowa osób badanych obejmuje swoim zakresem: fakt posiadania/nieposiadania konta w banku lub innej instytucji finansowej, determinanty posiadania konta, przyczyny nieposiadania konta, zakres korzystania z usług związanych z kontem, częstotliwość korzystania z konta, sposoby komunikacji z bankiem, znajomość warunków prowadzenia własnego konta oraz deklarowane postawy wobec ubankowienia.

Oszczędność osób badanych jest natomiast wypadkową dwóch zmiennych:

- 1) regularności oszczędzania,
- 2) stopy oszczędności z osiągniętych przez osoby młode dochodów.

Na podstawie tych zmiennych wyznaczono **3 poziomy oszczędności** badanych, a osobom młodym na poszczególnych poziomach nadano następujące określenia:

- 1) poziom 1. (niski) – nieoszczędni,
- 2) poziom 2. (średni) – średnio oszczędni,
- 3) poziom 3. (wysoki) – oszczędni.

Oszczędzanie (zachowania oszczędnościowe) osób badanych obejmują swoim zakresem: wysokość posiadanych oszczędności, stopę oszczędności z osiągniętych przez osoby młode dochodów, formy przechowywania oszczędności, przyczyny wyboru form oszczędzania, motywy oszczędzania, regularność oszczędzania, przyczyny

zaniechania lub nieregularnego oszczędzania oraz deklarowane postawy wobec oszczędzania.

Zakres podmiotowy

Próba badawcza składała się w przeważającej części z osób, które w roku poprzedzającym badanie ukończyły 15 lat.

Wybór takiej grupy wiekowej do badania był zamierzony i zgodny z metodyką przyjętą przez OECD w programie PISA⁹. Pozwolił na uzupełnienie i porównanie wyników badań PISA z wynikami badań własnych.

Zakres czasowy

Badanie pilotażowe odbyło się w III kwartale 2017 r., na grupie 25 osób. Badania właściwe zostały przeprowadzone w IV kwartale 2017 r., w ramach realizowanego w latach 2016-2019 projektu, finansowanego z grantu Polsko-Niemieckiej Fundacji na Rzecz Nauki (nr 2017-03), pt. *Financial education and financial literacy for youth in Germany and Poland. Transfer of knowledge, analysis and recommendation*¹⁰. Zakres czasowy badań wynikał z harmonogramu prac projektowych.

⁹ Założeniem twórców programu PISA było stworzenie narzędzia umożliwiającego sprawdzenie w jakim stopniu uczniowie, którzy w roku poprzedzającym badanie ukończyli 15 lat, opanowali podstawowe umiejętności niezbędne do funkcjonowania w dorosłym życiu we współczesnym świecie. Dobór próby badawczej pod względem wieku nie był przypadkowy: badani są na etapie życia, w którym często kończą obowiązkową i powszechną edukację, a w wielu krajach również podejmują ważne decyzje o dalszej ścieżce edukacyjnej, por. M. Sitek, E. B. Ostrowska (red. nauk.), *PISA 2018. Czytanie, rozumienie, rozumowanie*, Instytut Badań Edukacyjnych, Warszawa 2020, s. 11-14.

¹⁰ Kierownikiem projektu była prof. B. Świecka. Instytucją wiodącą był Uniwersytet Szczeciński, zaś partnerami projektu byli: Instytut Badawczy GP Forschungsgruppe-Institut für Grundlagen und Programmforschung z Berlina oraz Stowarzyszenie Krzewienia Edukacji Finansowej z Gdyni. Celem projektu była diagnoza i porównanie poziomu kompetencji finansowych młodych Polaków i Niemców, stanu edukacji finansowej w obu krajach, a także sformułowanie rekomendacji dotyczących edukacji finansowej młodych ludzi. Zwieńczeniem projektu była monografia pt. *Financial literacy and financial education. Theory and Survey*, autorstwa B. Świeckiej, A. Grzesiuk, D. Korczaka i O. Wyszowskiej-Kaniewskiej, wydana przez De Gruyter Oldenbourg w Berlinie w roku 2019.

Zakres przestrzenny

Badania objęły swoim zakresem 24 szkoły w 20 miastach w 11 województwach w Polsce. Zostały zrealizowane w miastach o zróżnicowanej wielkości – w 7 małych, 9 średnich i 4 dużych¹¹ oraz w zróżnicowanych typach szkół – 4 technikach, 12 liceach i 8 szkołach zawodowych. Podobnie jak w badaniach PISA, z założenia z populacji wyłączeni byli uczniowie szkół specjalnych.

4. METODY BADAWCZE

Na potrzeby niniejszej pracy zostały wykorzystane następujące metody badawcze:

- 1) krytyczna analiza literatury przedmiotu (przegląd podstaw teoretycznych podjętego tematu, analiza i krytyka problemu badawczego w kontekście dotychczasowych osiągnięć nauki),
- 2) metoda badań dokumentów,
- 3) metoda sondażu diagnostycznego (kwestionariuszowa),
- 4) metoda badań porównawczych (komparatystycznych),
- 5) metoda analityczno-opisowa (zebranie wyników badań pierwotnych, ich opis i analiza z wykorzystaniem metod statystycznych).

Głównym narzędziem badawczym wykorzystanym w badaniu był kwestionariusz ankiety. Jak wcześniej wspomniano, badania własne autorki zostały zrealizowane w ramach polsko-niemieckiego projektu pt. *Financial education and financial literacy for youth in Germany and Poland. Transfer of knowledge, analysis and recommendation*. Kwestionariusz składał się z dwóch części. Pierwsza część kwestionariusza była efektem pracy zespołu projektowego. Badania z wykorzystaniem tej części ankiety zostały zrealizowane w Polsce i w Niemczech, a ich wyniki zostały opublikowane w książce *Financial literacy and financial education. Theory and Survey*, autorstwa B. Świeckiej, A. Grzesiuk, D. Korczaka i O. Wyszukowskiej-Kaniewskiej, wydanej przez De Gruyter Oldenbourg w Berlinie w 2019 r. Druga część kwestionariusza została samodzielnie

¹¹ Przez małe miasto rozumie się miejscowość z liczbą mieszkańców do 20 tys. osób, średnie 20-100 tys., duże pow. 100 tys. osób.

opracowana przez autorkę, badania zostały przeprowadzone w Polsce¹², a ich wyniki zostały przeznaczone wyłącznie na potrzeby rozprawy doktorskiej.

Doktorska część ankiety rozpoczynała się pytaniem dotyczącym samooceny poziomu wiedzy i umiejętności finansowych respondentów. Kolejne 9 pytań służyło pomiarowi poziomu ich rzeczywistych kompetencji finansowych w wąskim ujęciu. Następne 6 pytań obejmowało zagadnienia związane z oszczędzaniem i oszczędnościami młodych osób (poziomem oszczędności), zaś 7 kolejnych pytań dotyczyło aktywności bankowej respondentów (poziomu ubankowienia). Ankieta kończy się pytaniem na temat deklarowanych postaw wobec oszczędzania i ubankowienia osób badanych. Łącznie druga część kwestionariusza (doktorska) liczy 24 pytania zamknięte. W pracy doktorskiej zostało również wykorzystanych kilka pytań z części pierwszej (projektowej)¹³.

W badaniu wykorzystano metodę PAPI (ang. *Paper and Pencil Interview*). Kwestionariusze ankiety zostały rozesłane do wytypowanych szkół, gdzie w asyście nauczycieli zostały wypełnione przez wybranych do badania uczniów. Badanie pilotażowe, które poprzedziło badanie właściwe, odbyło się w III kwartale 2017 r. na grupie 25 osób, również z wykorzystaniem metody PAPI.

5. DOBÓR I CHARAKTERYSTYKA PRÓBY BADAWCZEJ

W pracy zastosowano dobór celowy próby (ang. *purposive sampling*). Partner projektu, Stowarzyszenie Krzewienia Edukacji Finansowej¹⁴, bazując na swojej rozległej wiedzy i znajomości populacji polskich uczniów, wynikającej z wieloletniego doświadczenia

¹² Ze względu na trudności z dostępem do uczniów w Niemczech, zrezygnowano z przeprowadzenia badania do doktoratu w tym kraju.

¹³ Za zgodą prof. B. Świeckiej, kierownik zespołu projektowego, w pracy doktorskiej zostały wykorzystane pytania metryczki odnoszące się do roku urodzenia, płci i wykształcenia rodziców respondentów, a także pytanie dotyczące regularności oszczędzania badanych. Są to odpowiednio pyt. 1., 2., 18. oraz 6.

¹⁴ SKEF powstało w 1997 roku. Jest organizacją pożytku publicznego, która w szerokim zakresie działa na rzecz konsumentów usług finansowych. Stowarzyszenie prowadzi działalność edukacyjną, doradczą, wydawniczą i charytatywną, popularyzuje edukację finansową. Od lat skutecznie realizuje misję w zakresie edukacji finansowej wielu grup społecznych, m.in. uczniów, dzięki czemu nawiązało dobre relacje ze szkołami i nauczycielami w całej Polsce.

i bliskiej współpracy ze szkołami w Polsce, wytypowało jednostki będące wartościowym źródłem informacji odnoszących się do poruszanego problemu badawczego. Rozesłano 2500 zestawów ankiet. Otrzymano zwrot na poziomie 82,8% (2070 szt.), z czego ostatecznej analizie poddano 1932 arkuszy do pracy doktorskiej.

6. STRUKTURA PRACY

Dysertacja składa się z pięciu rozdziałów. Trzy pierwsze mają charakter teoretyczny, rozdział czwarty został oparty na wynikach badań wtórnych PISA OECD, natomiast rozdział piąty zawiera wyniki badań własnych, ich analizę i opracowanie, a także weryfikację hipotez badawczych i wnioski.

W rozdziale pierwszym podjęto próbę konceptualizacji pojęcia kompetencji finansowych. Rozdział rozpoczyna się od analizy literatury obcojęzycznej oraz publikacji instytucji i organizacji o zasięgu krajowym i międzynarodowym, w celu uporządkowania i precyzyjnego zdefiniowania terminów *financial literacy* i *financial capability*. Jest to próba rozwiązania problemu niejednoznaczności ich definiowania w piśmiennictwie zagranicznym. Autorka wskazuje również elementy i wspólne powiązania między tymi dwoma pojęciami. Kolejnym etapem było znalezienie odpowiedniego polskiego tłumaczenia dla terminu *financial literacy*, w odpowiedzi na brak konsensusu wśród polskich badaczy, którzy polskie określenia często nadają uznaniowo, bez dogłębnej analizy istoty zagadnienia, co powoduje duży chaos terminologiczny. Zaproponowane przez autorkę własne tłumaczenie terminu *financial literacy* jako kompetencji finansowych zostało oparte na analizie teorii kompetencji w ujęciu ogólnym i w opinii autorki trafnie odzwierciedla naturę zagadnienia. W końcowej części rozdziału autorka podjęła próbę zdefiniowania pojęcia kompetencji finansowych, zaproponowała dwojaki ich ujęcie: wąskie i szerokie (finansowe i interdyscyplinarne/sensu stricto i sensu largo), przedstawiła ich znaczenie i poziomy.

W rozdziale drugim szeroko omówione zostały zagadnienia ubankowienia, oszczędzania i oszczędności. Rozpoczyna się on od przeglądu piśmiennictwa poświęconego problematyce wykluczenia finansowego (ekskluzji finansowej), pojęcia ściśle powiązanego z zagadnieniami włączenia finansowego i ubankowienia. Przedstawiono jego ujęcie definicyjne, rodzaje, przyczyny podażowe, popytowe i społeczne

oraz konsekwencje dla jednostki, sektora finansowego i gospodarki jako całości. W dalszej części skupiono się na tematyce włączenia finansowego (inkluzji finansowej). Przybliżono jego pojęcie i podstawowe wymiary (dostęp, użytkowanie, jakość). Autorka podjęła również próbę usystematyzowania zależności między terminami wyłączenia/wyłączenia finansowego (ekskluzji finansowej) i włączania/włączenia finansowego (inkluzji finansowej). Następnie omówione zostało pojęcie ubankowienia (stosunkowo nowego terminu, który systematycznie upowszechnia się i ugruntowuje w polskim języku finansowym), jego znaczenie i gradacja. W drugiej części rozdziału skoncentrowano się na zagadnieniu oszczędzania i oszczędności. Przeanalizowano dorobek naukowy jemu poświęcony, przybliżono ujęcia definicyjne, klasyfikacje, teorie i motywy oszczędzania oraz poziomy oszczędności.

Trzeci rozdział ma charakter interdyscyplinarny, łącząc w sobie zagadnienia z pogranicza socjologii, psychologii, pedagogiki, nauki o finansach, a także psychologii społecznej (ekonomii behawioralnej). Poświęcony został czynnikom wpływającym na kompetencje finansowe, ubankowienie i oszczędzanie. W pierwszej kolejności omówiono metody budowania kompetencji finansowych: socjalizację finansową (ekonomiczną), edukację finansową i doradztwo finansowe. Autorka dokonała analizy dorobku naukowego dotyczącego szeroko pojętego zagadnienia socjalizacji oraz podjęła próbę uporządkowania i ustalenia zakresu pojęć socjalizacji konsumenckiej, ekonomicznej i finansowej. W dalszej części rozdziału, opierając się na analizie literatury przedmiotu, autorka zaproponowała definicję edukacji finansowej. Następnie scharakteryzowała poszczególne jej formy (edukacja finansowa formalna, pozaformalna, nieformalna) oraz zaproponowała własne tłumaczenie dla ang. terminu *incidental or random learning* (jako uczenie się koincydencyjne). Podjęła też próbę ustalenia zależności pomiędzy pojęciami socjalizacji finansowej, edukacji finansowej i koincydencyjnego uczenia się. Kolejny podrozdział został poświęcony tematyce doradztwa finansowego. Ponadto usystematyzowano czynniki wpływające na włączenie finansowe konsumentów (poziom ubankowienia), a także na oszczędzanie (poziom oszczędności). W dalszej części rozdziału dokonano przeglądu inicjatyw z zakresu formalnej i pozaformalnej edukacji finansowej oraz ofert bankowych dedykowanych młodym osobom w Polsce.

Rozdział czwarty poświęcony został ocenie poziomu kompetencji finansowych i ubankowienia osób młodych w Polsce na tle innych krajów. Bazą tej analizy stały się

najnowsze wyniki badań PISA – programu Międzynarodowej Oceny Umiejętności Uczniów, największego międzynarodowego badania umiejętności (w tym kompetencji finansowych) uczniów na świecie, realizowanego co 3 lata w krajach członkowskich OECD, a także w innych krajach partnerskich. Na początku omówiono metodykę badań PISA, następnie przedstawiono zróżnicowanie i poziom wyników polskich uczniów w pomiarze kompetencji finansowych na tle innych krajów. W kolejnej części skupiono się na zagadnieniu poziomu ubankowienia osób młodych w Polsce na tle innych krajów, w następujących jego wymiarach: posiadanie konta i karty płatniczej w banku lub innej instytucji finansowej, posiadanie aplikacji mobilnej do konta, dokonywanie zakupów przez Internet i płatności telefonem komórkowym. Ostatnia część rozdziału została poświęcona analizie wpływu wybranych czynników na kompetencje finansowe młodych osób (tj. płeć, status społeczno-ekonomiczny, miejsce zamieszkania, kompetencje matematyczne i rozumienie czytanego tekstu, ubankowienie i PKB na mieszkańca). Niestety niemożliwą okazała się ocena poziomu oszczędności młodych osób w Polsce na tle innych krajów, z uwagi na fakt, iż badania PISA nie obejmują tego obszaru tematycznego.

Ostatni rozdział, piąty, zawiera wyniki badań własnych autorki, ich analizę i weryfikację hipotez badawczych. Rozpoczyna się od przedstawienia metodyki badań pierwotnych (uzasadnienie podjętego problemu badawczego; sformułowanie celów i hipotez badawczych; określenie zakresu przedmiotowego, podmiotowego, czasowego i przestrzennego badań; opis narzędzi badawczych oraz dobór i charakterystyka próby badawczej). Kolejną część rozdziału poświęcono pomiarowi kompetencji finansowych respondentów. Przeanalizowano i zaprezentowano wyniki testu (z wykorzystaniem narzędzi statystyki opisowej), któremu zostali poddani ankietowani. Ustalono 3 poziomy kompetencji finansowych badanych i przedstawiono ich liczebności. Ponadto porównano wyniki samooceny wiedzy i umiejętności finansowych respondentów z faktycznie osiągniętymi przez nich wynikami testu. W dalszej części rozdziału scharakteryzowano aktywność bankową i zachowania oszczędnościowe badanych. Następnie ustalono zmienne, na podstawie których wyznaczono 3 poziomy ubankowienia i 3 poziomy oszczędności respondentów. Wyznaczono również ich liczebności. Ostatnia część piątego rozdziału to synteza wyników badań własnych, z wykorzystaniem metod statystycznych, w której autorka podjęła próbę weryfikacji postawionych wcześniej hipotez badawczych.

7. WYBRANE WYNIKI BADAŃ WŁASNYCH – WERYFIKACJA HIPOTEZ BADAWCZYCH

Poziom kompetencji finansowych

Na potrzeby rozprawy wyznaczono 3 poziomy kompetencji finansowych badanych. Poziom 1. – niski – obejmuje osoby, których wynik w teście wiedzy i umiejętności finansowych (oznaczony dalej symbolem W) był mniejszy bądź równy pierwszemu kwartylowi. Na pierwszym poziomie znalazło się 25,64% badanych. Poziom 2. – średni – obejmuje osoby, które uzyskały wynik większy od pierwszego kwartyła i mniejszy bądź równy trzeciemu kwartylowi. Na tym poziomie znalazło się 52,04% badanych. Poziom 3. – wysoki – reprezentują osoby z wynikami wyższymi od trzeciego kwartyła. Grupa ta obejmuje 22,31% badanych. Charakterystykę poszczególnych poziomów kompetencji finansowych przedstawiono w tabeli 1.

Tabela 1. Charakterystyka poziomów kompetencji finansowych respondentów

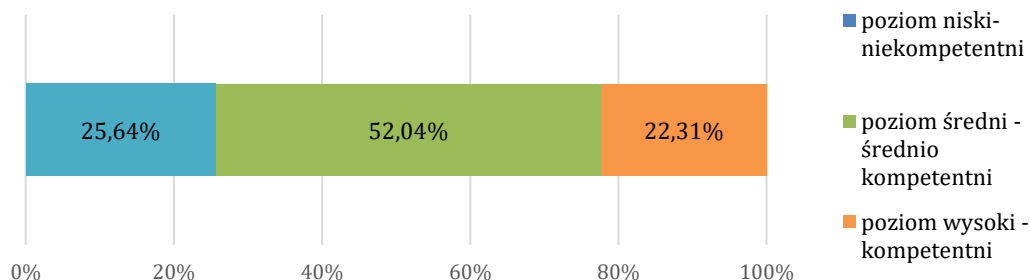
Poziom kompetencji finansowych	Nazwa	Zakres poziomu		
		w kwartylach	w punktach	w %
1. poziom (niski)	Niekompetentni	$W \leq Q_1$	$W \in \langle 0; 8 \rangle$	$W \in \langle 0; 34,78 \rangle$
2. poziom (średni)	Średnio kompetentni	$Q_1 < W \leq Q_3$	$W \in (8; 14)$	$W \in (34,78; 60,87)$
3. poziom (wysoki)	Kompetentni	$W > Q_3$	$W \in (14; 23)$	$W \in (60,87; 100)$

* W – wynik w pkt. lub %.

Źródło: badania własne.

Odsetek badanych na poszczególnych poziomach kompetencji finansowych przedstawiono na rysunku 2.

Rysunek 2. Odsetek respondentów na poszczególnych poziomach kompetencji finansowych

Źródło: badania własne.

Poziom ubankowienia

Na potrzeby rozprawy ustalono 3 poziomy ubankowienia, biorąc pod uwagę 3 zmienne:

- 1) fakt posiadania konta w instytucji finansowej (*pyt. 36. Czy posiadasz konto w banku lub SKOK-u?*),
- 2) częstotliwość korzystania z konta (*pyt. 40. Jeśli posiadasz konto, jak często wykonujesz operacje z nim związane, tj. płatności, przelewy, wypłaty, itd.?*),
- 3) zakres korzystania z usług związanych z kontem (*pyt. 39. Jeśli posiadasz konto, z jakich usług korzystasz?*).

Charakterystykę poszczególnych poziomów ubankowienia badanych przedstawiono w tabeli 2.

Tabela 2. Charakterystyka poziomów ubankowienia respondentów

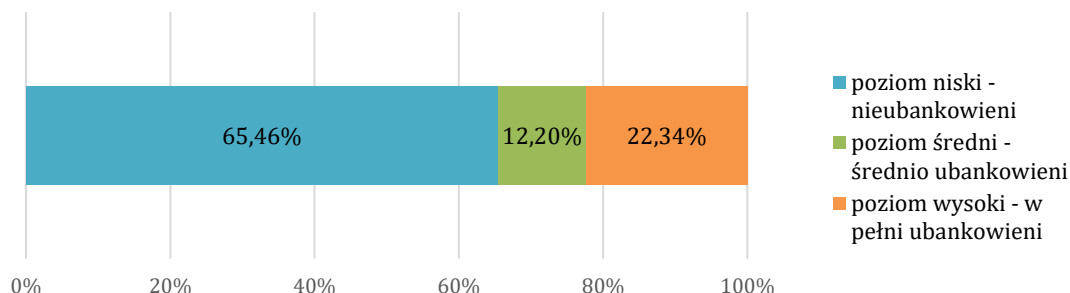
Poziom ubankowienia	Nazwa	Charakterystyka		
		Fakt posiadania konta	Częstotliwość korzystania	Zakres usług
1. poziom (niski)	Nieubankowieni	nie posiada konta	nie dotyczy	nie dotyczy
		posiada konto	nie korzysta	nie dotyczy

2. poziom (średni)	Średnio ubankowieni	posiada konto	rzadko (rzadziej niż raz w tygodniu)	niewiele (poniżej 5)
3. poziom (wysoki)	W pełni ubankowieni	posiada konto	rzadko (rzadziej niż raz w tygodniu)	wiele (5 lub więcej)
		posiada konto	często (raz w tygodniu lub częściej)	niewiele (poniżej 5)
		posiada konto	często (raz w tygodniu lub częściej)	wiele (5 lub więcej)

Źródło: badania własne.

Na poziomie 1. – niskim – znalazło się aż 65,46% respondentów. Poziom 2. – średni – reprezentowało 12,20%, a poziom 3. – wysoki – 22,34% ankietowanych. Rozkład badanych na poszczególnych poziomach ubankowienia przedstawiono na rysunku 3.

Rysunek 3. Odsetek respondentów na poszczególnych poziomach ubankowienia

Źródło: badania własne.

Poziom oszczędności

Na potrzeby rozprawy ustalono 3 poziomy oszczędności respondentów, biorąc pod uwagę 2 zmienne:

1) regularność oszczędzania (pyt. 6. *Czy oszczędzasz regularnie?*¹⁵),

¹⁵ Pytanie zawarte było w podstawowym arkuszu ankiety i za zgodą jej autorów odpowiedzi na nie zostały wykorzystane na potrzeby rozprawy.

Pyt. 6. Czy oszczędzasz regularnie?

- ☐ tak, oszczędzam regularnie: _____ zł/ miesięcznie
- ☐ tak, w określonym celu (np. na rower, komputer, prawo jazdy itp.)
- ☐ tak, ale bardzo nieregularnie, od czasu do czasu
- ☐ nie, nie oszczędzam. Myślę, że nie potrzebuję oszczędności
- ☐ nie, nie mam wystarczająco pieniędzy, żeby oszczędzać
- ☐ nie, w ogóle nie oszczędzam.

- 2) stopę oszczędności z osiągniętych dochodów (pyt. 31. Średnio jaką część miesięcznego dochodu udaje Ci się odłożyć na później (zaoszczędzić)?).

Charakterystykę poszczególnych poziomów oszczędności badanych przedstawiono w tabeli 3.

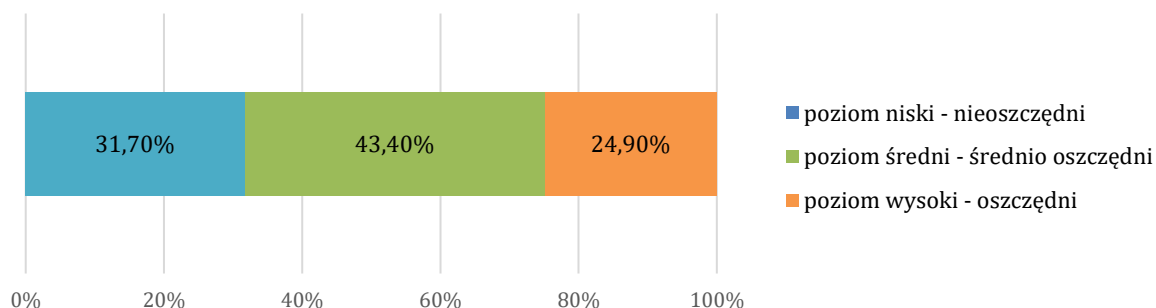
Tabela 3. Charakterystyka poziomów oszczędności respondentów

Poziom oszczędności	Nazwa	Charakterystyka	
		Regularność oszczędzania	Stopa oszczędności z dochodu
1. poziom (niski)	Nieoszczędni	nie oszczędzam	nie dotyczy lub 0%
2. poziom (średni)	Średnio oszczędni	nieregularnie	mało (mniej niż 50% dochodu)
3. poziom (wysoki)	Oszczędni	nieregularnie	dużo (powyżej 50% dochodu)
		regularnie	mało (poniżej 50% dochodu)
		regularnie	dużo (powyżej 50% dochodu)

Źródło: badania własne.

Na poziomie 1. – niskim – znalazło się 31,70% badanych. Poziom 2. – średni – reprezentowało 43,40%, a poziom 3. – wysoki – 24,90% badanych. Rozkład badanych na poszczególnych poziomach oszczędności przedstawiono na rysunku 4.

Rysunek 4. Odsetek respondentów na poszczególnych poziomach oszczędności

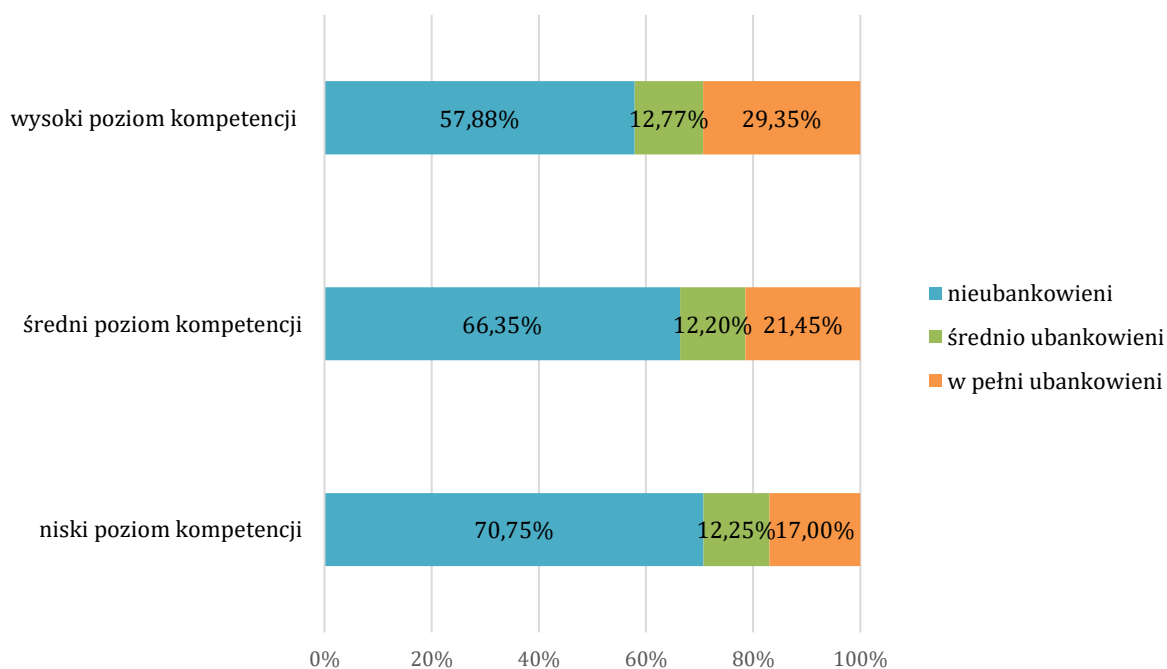

Źródło: badania własne.

Poziom kompetencji finansowych a poziom ubankowienia

Na podstawie obserwacji liczebności osób nieubankowionych, średnio ubankowionych i w pełni ubankowionych reprezentujących trzy poziomy kompetencji finansowych, można wysnuć hipotezę o występowaniu związku monotonicznego między zmiennymi *poziom ubankowienia* i *poziom kompetencji finansowych* (rys. 5.).

Rysunek 5. Odsetek respondentów nieubankowionych, średnio ubankowionych i w pełni ubankowionych na poszczególnych poziomach kompetencji finansowych

Źródło: badania własne.

Średnie wyniki testu kompetencji finansowych respondentów wykazują również tendencję rosnącą wraz ze wzrostem stopnia ubankowienia badanych, aczkolwiek różnice te są nieznaczne. Między osobami w pełni ubankowionymi a nieubankowionymi średnie wyniki różniły się o 1,13 pkt. (4,9 p.p.). Średnie wyniki w teście kompetencji, osiągnięte przez badanych na poszczególnych poziomach ubankowienia przedstawiono w tabeli 4.

Tabela 4. Średnie wyniki testu kompetencji finansowych respondentów na poszczególnych poziomach ubankowienia

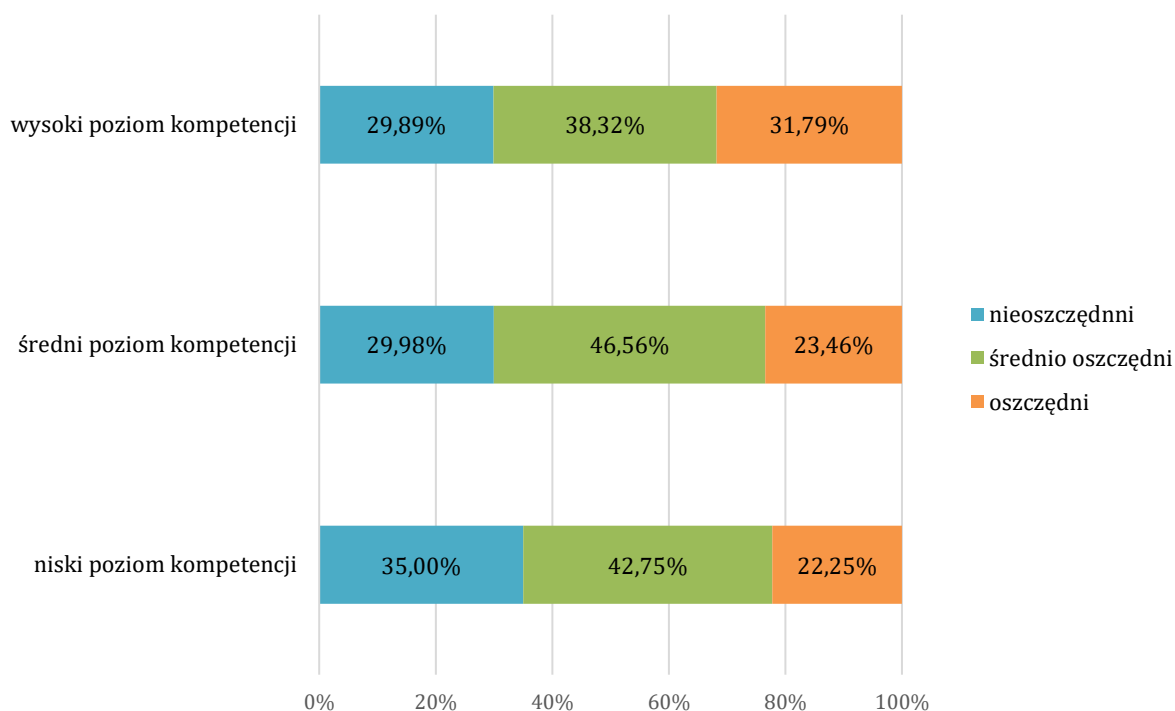
Poziom ubankowienia	Średnia arytmetyczna wyników w pkt.	Średnia arytmetyczna wyników w%
Poziom 1. – nieubankowieni	10,87	47,26
Poziom 2. – średnio ubankowieni	11,46	49,80
Poziom 3. – w pełni ubankowieni	12,00	52,16

Źródło: badania własne.

Poziom kompetencji finansowych a poziom oszczędności

Na wszystkich poziomach kompetencji finansowych większość badanych stanowiły osoby średnio oszczędne. Największy odsetek osób nieoszczędnych znajdował w grupie respondentów o niskim poziomie finansowych kompetencji (35% vs. 29,89% badanych o wysokim poziomie kompetencji – różnica 5,11 p.p.). Największy odsetek osób oszczędnych natomiast znalazł się wśród badanych najbardziej kompetentnych w kwestiach finansowych (31,79% vs. 22,25% badanych na niskim poziomie kompetencji – różnica 9,54 p.p.). Odsetek osób oszczędnych, średnio oszczędnych i nieoszczędnych wśród respondentów na poszczególnych poziomach kompetencji finansowych przedstawiono na rysunku 6.

Rysunek 6. Odsetek respondentów oszczędnych, średnio oszczędnych i nieoszczędnych na poszczególnych poziomach kompetencji finansowych

Źródło: badania własne.

Podobnie jak w przypadku ubankowienia, średnie wyniki testu kompetencji finansowych badanych również wykazują tendencję rosnącą wraz ze wzrostem stopnia ich oszczędności i różnice te są nieznaczne. Między osobami oszczędnymi a nieoszczędnymi średnie wyniki różniły się o 0,94 pkt. (4,07 p.p.). Średnie wyniki w teście kompetencji, osiągnięte przez respondentów na poszczególnych poziomach oszczędności przedstawiono w tabeli 5.

Tabela 5. Średnie wyniki testu kompetencji finansowych respondentów na poszczególnych poziomach oszczędności

Poziom oszczędności	Średnia arytmetyczna wyników w pkt.	Średnia arytmetyczna wyników w%
Poziom 1. – nieoszczędni	10,90	47,40
Poziom 2. – średnio oszczędni	11,03	47,94
Poziom 3. – oszczędni	11,84	51,47

Źródło: badania własne.

Weryfikacja hipotezy głównej HG.

HG. Wraz ze wzrostem poziomu kompetencji finansowych rośnie poziom ubankowienia i oszczędności osób młodych w Polsce.

W celu zbadania związku kompetencji finansowych i poziomu ubankowienia oraz poziomu oszczędności badanych nastolatków, utworzono zmienną numeryczną: *wynik testu kompetencji finansowych* oraz zmienne porządkowe: *poziom kompetencji finansowych*, *poziom ubankowienia* oraz *poziom oszczędności*.

Przy pomocy testu Shapiro-Wilka wykazano, że zmienna *wynik testu kompetencji finansowych* nie ma rozkładu normalnego.

Przy badaniu niezależności pomiędzy parami zmiennych porządkowych zastosowano test chi-kwadrat, a w przypadku odrzucenia hipotezy o niezależności zmiennych¹⁶, zbadano siłę i kierunek zależności przy użyciu dwóch współczynników: rho Spearmana i tau-b Kendalla (zwanymi dalej w uproszczeniu współczynnikami Spearmana i Kendalla).

Wyniki obliczeń dokonanych w celu weryfikacji hipotezy głównej przedstawiono w tabeli 6.

Tabela 6. Wyniki testu chi-kwadrat na niezależność zmiennych: poziom kompetencji vs. poziom ubankowienia/poziom oszczędności oraz wartości współczynników korelacji

	Statystyka chi-kwadrat	p-wartość	Współczynnik korelacji Spearmana	Współczynnik korelacji Kendalla
Poziom kompetencji vs. poziom ubankowienia	18,70	0,0009 ***	0,101	0,092
Poziom kompetencji vs. poziom oszczędności	15,34	0,004**	0,066	0,066

Źródło: badania własne.

Na podstawie otrzymanych wyników można stwierdzić, że istnieje związek pomiędzy zmiennymi *poziom kompetencji finansowych* i *poziom ubankowienia* oraz między

¹⁶ Za poziom istotności we wszystkich testach przyjęto $\alpha=0,05$; Obliczenia i analizy statystyczne wykonano przy użyciu programu R.

zmiennymi *poziom kompetencji finansowych* i *poziom oszczędności*, natomiast nie jest to zależność jakiej oczekiwano: wzrost poziomu kompetencji finansowych młodych osób nie wiąże się ze wzrostem poziomu ich ubankowienia czy oszczędności. Bardzo niskie wartości współczynników korelacji wskazują praktycznie na brak statystycznie istotnego związku monotonicznego między parami zmiennych. **Hipoteza główna została zweryfikowana negatywnie.**

Weryfikacja hipotezy szczegółowej HS1.

HS1. Wraz ze wzrostem poziomu ubankowienia rośnie poziom oszczędności osób młodych w Polsce.

Wyniki obliczeń dokonanych w celu weryfikacji hipotezy szczegółowej HS1. przedstawiono w tabeli 7.

Tabela 7. Wyniki testu chi-kwadrat na niezależność zmiennych: poziom ubankowienia vs. poziom oszczędności oraz wartości współczynników korelacji

	Statystyka chi-kwadrat	p-wartość	Współczynnik korelacji Spearmana	Współczynnik korelacji Kendalla
Poziom ubankowienia vs. poziom oszczędności	22,54	0,0002 ***	0,070	0,063

Źródło: badania własne.

Badania wykazały, że istnieje związek pomiędzy zmiennymi *poziom ubankowienia* i *poziom oszczędności*, natomiast trudno ocenić siłę i kierunek tej zależności. Wartości współczynników Spearmana i Kendalla mniejsze niż 0,1 wskazują na brak związku monotonicznego pomiędzy tymi zmiennymi. Inaczej niż oczekiwano, nie można się spodziewać, że wraz ze wzrostem poziomu ubankowienia wzrasta również poziom oszczędności młodych osób. **Hipoteza szczegółowa HS1. została zweryfikowana negatywnie.**

Weryfikacja hipotezy szczegółowej HS2.

HS2. Wraz ze wzrostem poziomu wykształcenia rodziców rośnie poziom kompetencji finansowych, ubankowienia i oszczędności osób młodych w Polsce.

Zestawienie wyników obliczeń dokonanych w celu weryfikacji hipotezy szczegółowej HS2. zaprezentowano w tabeli 8.

Tabela 8. Wyniki testu chi-kwadrat na niezależność zmiennych: poziom wykształcenia rodziców vs. poziom kompetencji finansowych/ubankowienia/oszczędności oraz wartości współczynników korelacji

	Statystyka chi-kwadrat	p-wartość	Współczynnik korelacji Spearmana	Współczynnik korelacji Kendalla
Poziom wykształcenia vs. poziom kompetencji (HS2a.)	34,25	0,000***	0,183	0,164
Poziom wykształcenia vs. poziom ubankowienia (HS2b.)	25,45	0,000 ***	0,161	0,146
Poziom wykształcenia vs. poziom oszczędności (HS2c.)	15,34	0,028*	0,048	0,044

Źródło: badania własne.

Analizy wykazały, że występuje związek pomiędzy zmiennymi *poziom wykształcenia rodziców* i *poziom kompetencji finansowych*, natomiast wartości współczynników korelacji Spearmana i Kendalla świadczą o znikomej korelacji dodatniej między nimi.

Podobne wyniki otrzymano po przeprowadzeniu testów dla zmiennych *poziom wykształcenia rodziców* oraz *poziom ubankowienia*. Stwierdzono zależność pomiędzy zmiennymi, a współczynniki korelacji Spearmana i Kendalla wykazały, że jest to także znikoma korelacja dodatnia.

Wykazano również na podstawie testu chi-kwadrat zależność zmiennych *poziom wykształcenia rodziców* oraz *poziom oszczędności*. W tym przypadku współczynniki korelacji Spearmana i Kendalla mniejsze niż 0,1 świadczą o braku związku monotonicznego między zmiennymi.

Hipotezy szczegółowe HS2a. i HS2b. zostały zweryfikowane pozytywnie, natomiast HS2c. negatywnie.

Weryfikacja hipotezy szczegółowej HS3.

HS3. Deklarowane postawy wobec ubankowienia i oszczędzania osób młodych w Polsce mają odzwierciedlenie w ich rzeczywistych zachowaniach w obszarze ubankowienia i oszczędzania.

W celu zweryfikowania hipotezy szczegółowej HS3. utworzono następujące zmienne:

- 1) zmienną binarną **fakt posiadania konta** (nie mam konta/mam konto), utworzoną na podstawie odpowiedzi na pyt. 36. *Czy posiadasz konto w banku lub SKOK-u?*,
- 2) zmienną binarną **fakt oszczędzania** (nie oszczędza/oszczędza), utworzoną na podstawie odpowiedzi na pyt. 6. *Czy oszczędzasz regularnie?*,
- 3) zmienną binarną **deklarowana postawa wobec ubankowienia** (nie zgadzam się/zgadzam się¹⁷), utworzoną na podstawie odpowiedzi na stwierdzenie *Nastolatek powinien mieć już swoje konto w banku/SKOK-u*, w pyt. 43.,
- 4) zmienną binarną **deklarowana postawa wobec oszczędzania 1.** (nie zgadzam się/zgadzam się), utworzoną na podstawie odpowiedzi na stwierdzenie *Niezależnie od tego jakie się ma dochody, zawsze powinno się odłożyć nawet małą kwotę z myślą o przyszłości*, w pyt. 43.,
- 5) zmienną binarną **deklarowana postawa wobec oszczędzania 2.** (nie zgadzam się/zgadzam się), utworzoną na podstawie odpowiedzi na stwierdzenie *Pieniądze są po to, żeby je wydawać na bieżąco, nie warto oszczędzać*, w pyt. 43.

Wyniki obliczeń dokonanych w celu weryfikacji hipotezy szczegółowej HS3. przedstawiono w tabeli 9.

¹⁷ Połączono zaznaczenia „nie zgadzam się” i „w ogóle się nie zgadzam” oraz „w pełni zgadzam się” i „zgadzam się”. Zastosowano powyższe podejście w przypadku pytania dotyczącego zarówno deklarowanej postawy wobec ubankowienia, jak i pytań dotyczących deklarowanych postaw wobec oszczędzania.

Tabela 9. Wyniki testu chi-kwadrat na niezależność zmiennych: deklarowana postawa wobec ubankowienia vs. fakt posiadania konta, deklarowana postawa wobec oszczędzania vs. fakt oszczędzania oraz wartości współczynników korelacji

	Statystyka chi-kwadrat	p-wartość	Współczynnik korelacji Spearmana	Współczynnik korelacji Kendalla
Deklarowana postawa wobec ubankowienia vs. fakt posiadania konta	299,65	0,000***	0,402	0,402
Deklarowana postawa wobec oszczędzania 1. vs. fakt oszczędzania	42,81	0,000***	0,153	0,153
Deklarowana postawa wobec oszczędzania 2. vs. fakt oszczędzania	73,66	0,000***	- 0,200	- 0,200

Źródło: badania własne.

Aby zbadać jak zadeklarowane postawy młodych osób w Polsce wobec ubankowienia przekładają się na ich rzeczywiste zachowania w tym obszarze, przeprowadzono test chi-kwadrat na niezależność zmiennych *deklarowana postawa wobec ubankowienia a fakt posiadania konta*, którego wyniki są podstawą do odrzucenia hipotezy o niezależności zmiennych (p -wartość=0,000). Wyliczone współczynniki korelacji Spearmana i Kendalla o wartościach powyżej 0,4 świadczą o umiarkowanej korelacji dodatniej między zmiennymi.

Aby zweryfikować czy deklarowane postawy młodych osób wobec oszczędzania przekładają się na ich rzeczywiste zachowania, przeprowadzono test chi-kwadrat na niezależność zmiennych *deklarowana postawa wobec oszczędzania 1. a fakt oszczędzania*. Wynik testu chi-kwadrat wskazuje na zależność między zmiennymi, a wartości współczynników Spearmana i Kendalla o wysokości 0,153 świadczą o znikomej korelacji dodatniej.

Analogiczny test przeprowadzono dla zmiennych *deklarowana postawa wobec oszczędzania 2. a fakt oszczędzania*. Wynik testu chi-kwadrat wykazał zależność zmiennych. Współczynniki Spearmana i Kendalla o wartości -0,2 wskazały na słabą korelację ujemną.

Podsumowując, deklarowane postawy wobec ubankowienia i oszczędzania osób młodych w Polsce mają pewne odzwierciedlenie w ich rzeczywistych zachowaniach. **Hipoteza szczegółowa HS3. została zweryfikowana pozytywnie.**

Weryfikacja hipotezy szczegółowej HS4.

HS4. Osoby młode w Polsce wykazują się niskim poziomem kompetencji finansowych, ubankowienia i oszczędności.

Poziom kompetencji finansowych HS4a.

Na podstawie wyników testu kompetencji finansowych ustalono trzy poziomy kompetencji finansowych, których liczebności wyznaczyły kwartyle. Na 1., niskim poziomie, znalazło się zatem 25,64% badanych, których wynik w teście wiedzy i umiejętności finansowych był mniejszy bądź równy pierwszemu kwartyłowi. Liczebność niskiego poziomu (tak jak i dwóch pozostałych) została ustalona przez autorkę, zatem nie może ona stać się podstawą ogólnej oceny poziomu kompetencji finansowych badanych.

Próby oceny kompetencji finansowych osób młodych można dokonać m.in. biorąc pod uwagę średni wynik uzyskany w teście wiedzy i umiejętności finansowych, który wyniósł 11,10 pkt. (co stanowi zaledwie 48,27% maksymalnej możliwej do uzyskania liczby punktów wynoszącej 23 pkt.). Połowa badanych uzyskała wynik niższy niż 11 pkt. (47,83%), a aż trzech na czterech badanych uzyskało wynik niższy niż 14 pkt. (60,87%).

W krótkim teście wiedzy finansowej (w pyt. 21.) większość (ponad 50%) badanych udzieliła poprawnej odpowiedzi tylko na 4 z 11 pytań. Kolejne pytania i zadania w ankiecie ukazały liczne braki wiedzy i umiejętności z zakresu finansów wśród respondentów. Przykładowo zagadnienia inflacji nie znało lub nie rozumiało ponad 60% badanych. Również ponad 60% respondentów nie znało pojęcia lub nie posiadało umiejętności wyliczenia procentu składanego. Podobnie ponad 65% respondentów nie umiało wykonać poprawnie zadania polegającego na przeliczeniu wartości waluty wg. kursu kupna/sprzedaży. Ankietowani nie uzyskali dużo lepszych rezultatów w zadaniu polegającym na analizie przykładowej internetowej oferty kredytu bankowego. Średnio prawie 65% badanych nie umiało ocenić prawdziwości stwierdzeń

lub udzieliło błędnych odpowiedzi. Ponad połowa badanych również nie wskazała poprawnych odpowiedzi w zadaniu, polegającym na przeanalizowania informacji dotyczących podatku od towarów i usług, zawartych w przykładowym paragonie fiskalnym.

Biorąc pod uwagę powyższe można stwierdzić, iż większość respondentów, których wiedza i umiejętności finansowe zostały ocenione przy pomocy narzędzia pomiaru opracowanego przez autorkę, wykazała się niskim poziomem kompetencji finansowych.

Poziom ubankowienia HS4b.

Na potrzeby niniejszej pracy ustalono trzy poziomy ubankowienia, będących wypadkową trzech zmiennych: zadeklarowanego przez badanych faktu posiadania/nieposiadania konta, częstotliwości korzystania z konta i zakresu wykorzystywanych usług związanych z kontem. Jak już wcześniej wspomniano, na niskim poziomie ubankowienia znalazło się aż 65,46% badanych, na średnim 12,20%, na wysokim jedynie 22,34%. Biorąc pod uwagę liczebność niskiego poziomu można stwierdzić, że większość respondentów wykazała się niskim poziomem ubankowienia. Spowodowane jest to w głównej mierze bardzo niskim odsetkiem osób, posiadających konto w banku lub innej instytucji finansowej, wynoszącym niecałe 41% badanych.

Poziom oszczędności HS4c.

Scharakteryzowane wcześniej trzy poziomy oszczędności respondentów, będące wypadkową regularności oszczędzania i stopy oszczędności z osiągniętych dochodów, posiadały następujące liczebności: na niskim poziomie znajdowało się 31,70% badanych, na średnim 43,40%, a na wysokim 24,90%. Biorąc pod uwagę liczebności poszczególnych poziomów oszczędności, można stwierdzić, iż większość badanych wykazywała się średnim i niskim poziomem oszczędności.

Hipotezy szczegółowe HS4a. i HS4b. zostały zweryfikowane pozytywnie, natomiast HS4c. negatywnie.

Weryfikacja hipotezy szczegółowej HS5.

HS5. Osoby młode w Polsce wykazują się niższym poziomem kompetencji finansowych, ubankowienia i oszczędności niż osoby młode z innych krajów

Oceny poziomu kompetencji finansowych i poziomu ubankowienia osób młodych w Polsce na tle innych krajów dokonano na podstawie wyników badań wtórnych PISA OECD, szeroko opisanych i przeanalizowanych w rozdziale 4. rozprawy. Niestety zachowania oszczędnościowe osób młodych nie należą do obszaru badawczego w badaniach PISA, stąd niemożność przeprowadzenia stosownej analizy i oceny poziomu oszczędności polskiej młodzieży na tle innych państw.

Poziom kompetencji finansowych osób młodych w Polsce na tle innych krajów HS5a.

Na podstawie analizy wyników badań PISA można stwierdzić, że kompetencje finansowe polskich uczniów na tle wyników innych krajów zasługują na pozytywną ocenę. Uzyskane w 2018 r. rezultaty plasują Polskę w ścisłej czołówce państw biorących udział w badaniu. Polscy uczniowie uzyskali 4. najlepszy wynik, wyprzedzając aż 16 innych państw. Spośród 13 krajów i regionów OECD biorących udział w badaniu, Polska zajęła czwarte miejsce, natomiast wśród 10 członków Unii Europejskiej – trzecie. Na przestrzeni lat rezultaty polskich uczniów nigdy nie spadły poniżej średniej OECD. Pośród 7 państw, uczestniczących we wszystkich 3 edycjach badania PISA, Polska zajęła w 2012 roku drugie miejsce, trzy lata później czwarte miejsce, by w 2018 roku wysunąć się na prowadzenie. Analiza zróżnicowania poziomu kompetencji finansowych polskich uczniów prowadzi również do pozytywnych wniosków. W Polsce, podobnie jak tylko w 3 innych krajach, odsetek uczniów reprezentujących najwyższy poziom finansowych kompetencji przeważa nad odsetkiem uczniów na najniższym poziomie. Dodatkowo aż 90,5% uczniów posiada przynajmniej minimalne kompetencje, predysponujące ich do uczestnictwa w dorosłym życiu, co plasuje Polskę na 3. miejscu wśród innych państw. Wartość odchylenia standardowego oraz rozstępu kwartyłowego i decylowego są niższe niż średnio ma to miejsce w krajach OECD, co wskazuje na mniejszy stopień zróżnicowania wyników Polskich uczniów. Podsumowując, z badań PISA 2018 wyłania się pozytywny i satysfakcjonujący obraz kompetencji finansowych osób młodych w Polsce na tle innych krajów.

Poziom ubankowienia osób młodych w Polsce na tle innych krajów HS5b.

Z wyników badań PISA wyłania się niekorzystny obraz stanu ubankowienia osób młodych w Polsce. Za ledwie co trzecia osoba deklaruje posiadanie konta bankowego, podczas gdy w krajach OECD jest to już średnio co druga osoba, a w prowadzącej w tej klasyfikacji Finlandii prawie każda (ok. 90%). Taki stan rzeczy stawia Polskę na 15. miejscu wśród 20 badanych państw, a posiadanie konta bankowego to za ledwie pierwszy, podstawowy krok do szerszego włączenia finansowego. Pomiar innych aspektów ubankowienia tylko potwierdza tę pierwszą diagnozę. Jeszcze mniej polskich uczniów stało się posiadaczami kart płatniczych (za ledwie co czwarty) i aplikacji mobilnej z dostępem do konta bankowego (co piąta osoba). Przeciętny uczeń w krajach OECD uzyskał w tym obszarze znacznie lepsze wyniki. Dokonywanie płatności telefonem lub transakcji finansowych przez Internet można uznać również za wyznacznik stopnia ubankowienia. Niewielki odsetek polskiej młodzieży w ciągu 12 miesięcy poprzedzających badanie zrealizował płatność z użyciem telefonu (co trzecia osoba), co stawia Polskę na jednym z ostatnich miejsc wśród badanych Państw. Jedynie pod względem zrobionych w Internecie zakupów Polska należy do liderów. Prawie ośmiu na dziesięciu polskich uczniów deklaruje dokonywanie takich transakcji. Podsumowując, wyniki badania PISA 2018 wskazują na niski stopień ubankowienia polskiej młodzieży, znacznie poniżej średniej krajów OECD.

Badania PISA nie pozwoliły na pełną weryfikację hipotezy szczegółowej HS5. **Hipoteza HS5a. została zweryfikowana negatywnie, a HS5b. pozytywnie.** Autorce nie udało się zweryfikować hipotezy HS5c. o niższym poziomie oszczędności, ze względu na brak wyników badań międzynarodowych w tym obszarze.

8. PODSUMOWANIE

Zebrany materiał badawczy i jego analiza pozwoliły na zrealizowanie celów badawczych i weryfikację postawionych hipotez badawczych. Wyłoniono obraz poziomu kompetencji finansowych, ubankowienia i oszczędności osób młodych w Polsce, czego potrzebę wcześniej postulowała autorka. Opracowany przez autorkę oryginalny test kompetencji finansowych, w jej opinii obejmujący podstawowe zagadnienia z dziedziny finansów osobistych, wykazał liczne niedostatki wiedzy i umiejętności finansowych respondentów.

Badanie przeprowadzono na osobach, które są już uprawnione do założenia konta w banku i podjęcia legalnego zatrudnienia, a w niedalekiej przyszłości mogących stać się pełnoprawnymi uczestnikami rynku finansowego. Niepokojący wydaje się fakt, że osoby te mogą być do tego niewystarczająco przygotowane, co potencjalnie może pociągnąć za sobą poważne, długofalowe konsekwencje. Ponadto badani zdają się być nie do końca świadomymi swojej niekompetencji. Mają raczej dobre wyobrażenie na temat swojej wiedzy i umiejętności finansowych. Osób o wysokiej lub bardzo wysokiej samoocenie było dwukrotnie więcej niż osób oceniających się źle lub bardzo źle.

Mimo tak pesymistycznego obrazu poziomu finansowych kompetencji, jaki wyłonił się na podstawie wyników badań własnych autorki, polscy uczniowie osiągnęli lepsze średnie wyniki niż uczniowie innych krajów w badaniu PISA 2018 OECD. W opinii autorki główną przyczyną takiego stanu rzeczy jest zastosowanie innych narzędzi pomiaru kompetencji finansowych. W badaniu PISA test został skonstruowany tak, aby był uniwersalny, zrozumiały i możliwy do zastosowania we wszystkich krajach biorących udział w badaniu. Nie uwzględnia on jednak specyfiki narodowych (w tym przypadku polskich) przepisów, systemu edukacji, zwyczajów, itp. Jest mniej szczegółowy, koncentruje się bardziej na umiejętności interpretacji informacji finansowych, z położeniem mniejszego nacisku na kwestie wiedzowe.

Niski poziom ubankowienia osób młodych w Polsce, który stwierdzono na podstawie wyników badań pierwotnych, został potwierdzony w badaniu PISA 2018 OECD. Polska młodzież zostaje daleko w tyle w porównaniu do swoich rówieśników z innych krajów. Sytuacja ta jest niepożądana, biorąc pod uwagę wcześniej wspomniany fakt, że posiadanie konta w banku jest pierwszym, kluczowym krokiem na drodze ku szerszej inkluzji finansowej. Oferta tzw. kont młodzieżowych w Polsce jest atrakcyjna i konkurencyjna. Badani wykazują jednak słabe zainteresowanie możliwością założenia konta: aż 15% badanych nieposiadających konta w ogóle nie wiedziało, że jest już w wieku uprawniającym do takich czynności. Co drugi uznał, że konto nie jest mu potrzebne, a co trzeci, że w ogóle się jeszcze nad tym nie zastanawiał. Potwierdza to badanie postaw respondentów wobec ubankowienia, w którym niewiele ponad połowa z nich uważała, że nastolatek powinien już posiadać swoje konto w banku lub SKOK-u, a aż prawie 9% respondentów uznało to za zupełnie bezzasadne. Z drugiej strony cenną informacją jest kto zachęcił posiadaczy konta do podjęcia tego kroku. Wskazali oni bowiem swoich

rodziców jako osoby, które miały największy wpływ na tę decyzję (u prawie 60%). Inne dorosłe osoby i nauczyciele przyczynili się do tego w zdecydowanie mniejszym stopniu (po ok. 6%), co na pewno powinno zastanowić i stać się wyzwaniem dla podmiotów zajmujących się edukacją finansową młodzieży. Ważniejsi dla badanych okazali się rówieśnicy. Za ich przykładem lub namową konto założyło blisko 17% ubankowionych badanych.

W przypadku poziomu oszczędności osób młodych w Polsce, co już wcześniej zauważono, niemożliwą stała się jego ocena na tle innych krajów, z powodu braku danych do dokonania takiego porównania. Na podstawie badań własnych autorki można jednak stwierdzić, iż większość badanych wykazywała się średnim i niskim poziomem oszczędności. Paradoksalnie, zdecydowana większość respondentów zadeklarowała pozytywny stosunek do nawyku oszczędzania. Prawie 85% badanych zgadzało się z twierdzeniem, że bez względu na wysokość dochodów, zawsze powinno się odłożyć nawet niewielką kwotę z myślą o przyszłości. Z kolei przeznaczania całości dochodów na konsumpcję nie popierało ponad 82% ankietowanych. Badani, którzy oszczędzali nieregularnie lub nie oszczędzali wcale, najczęściej za przyczynę tego stanu rzeczy wskazywali brak stałych dochodów, a także nieodczuwanie potrzeby oszczędzania i niechęć do powstrzymywania się od bieżących przyjemności.

Poza próbą wyłonienia obrazu poziomu kompetencji finansowych, ubankowienia i oszczędności osób młodych w Polsce oraz porównania tych parametrów z wynikami osób młodych z innych krajów, podjęto również próbę oceny związków pomiędzy poszczególnymi zmiennymi, aby zweryfikować postawione na początku rozprawy hipotezy badawcze.

Jak już wcześniej wspomniano, wbrew oczekiwaniom autorki, wyniki badań wykazały, że wraz ze wzrostem poziomu kompetencji finansowych nie wzrasta poziom ubankowienia i oszczędności osób młodych. W opinii autorki fakt ten nie umniejsza znaczenia kompetencji finansowych. Są one niezbędne do rozsądnego i świadomego podejmowania decyzji finansowych oraz funkcjonowania na rynku finansowym. Wyniki analizy pokazały jednak, że rozwijanie wyłącznie wiedzy i umiejętności finansowych nie musi wiązać się z podejmowaniem przez osoby młode odpowiednich zachowań finansowych. Powinny skłonić podmioty zajmujące się edukacją finansową młodego

pokolenia do refleksji nad zasadnością położenia akcentu na inne – „pozawiedzowe” – aspekty edukacji finansowej, takie jak np. kształtowanie odpowiednich postaw. Wyniki badania spójności postaw i działań respondentów (CS3. i HS3.) przyniosły ciekawe wnioski. Spośród wszystkich badanych korelacji między zmiennymi, współczynniki korelacji między deklarowaną postawą wobec ubankowienia a faktem posiadania konta były najwyższe, a między deklarowanymi postawami wobec oszczędzania a faktem oszczędzania jednymi z wyższych. Może to dawać pewną nadzieję, że kształtowanie odpowiednich postaw i motywowanie młodych osób ma szansę przełożyć się na ich faktyczne działania w obszarze ubankowienia i oszczędzania. Współczynniki korelacji w przypadku zmiennej *wykształcenie rodziców* vs. *poziom kompetencji finansowych, ubankowienia i oszczędności* są niższe, co zasadniczo można ocenić pozytywnie. Między statusem społeczno-ekonomicznym (który w pewnym uproszczeniu został wyznaczony przy pomocy zmiennej *wykształcenie rodziców*) a poziomem kompetencji finansowych osób młodych, a także stopniem ich inkluzji finansowej, nie wykazano znaczącej zależności, co pozostawia pole do działania dla podmiotów angażujących się w edukację finansową młodego pokolenia.

Badania przeprowadzone przez autorkę mają charakter wstępny i w jej opinii mogą stać się przyczynkiem do dalszych, pogłębionych, interdyscyplinarnych poszukiwań metod rozwijania kompetencji finansowych osób młodych oraz sposobów zwiększania stopnia ich inkluzji finansowej. Wymaga to, w opinii autorki, szerszego spojrzenia na człowieka, obejmującego nie tylko jego wiedzę i umiejętności finansowe, ale także inne aspekty, takie jak m. in. przekonania, postawy i motywacje.

9. BIBLIOGRAFIA

1. Antonides G., van Raaij W. F., *Zachowanie konsumenta. Podręcznik akademicki*, PWN, Warszawa 2003.
2. Apanowicz J., *Metodologiczne uwarunkowania pracy naukowej. Prace doktorskie. Prace habilitacyjne*, Difin, Warszawa 2005.
3. Atreya B., *The Importance of Financial Literacy*, www.researchgate.net/profile/Binod_Atreya, dostęp 20.04.2024 r.
4. Bel S., Eberlein J., *Why financial literacy matters for development*, OECD Observer No 303, September 2015.

5. Bywalec Cz., *Gospodarstwo domowe. Ekonomika, finanse, konsumpcja*, Wydawnictwo UE w Krakowie, Kraków 2017.
6. Cichowicz E., Nowak A. K., *Review of research on financial literacy and education of Poles*, Rozprawy Ubezpieczeniowe. Konsument na rynku usług finansowych nr 26 (4/2017), Warszawa 2017.
7. Cohen M., Nelson C., *Financial literacy – a step for clients towards financial inclusion*, 2011 Global Microcredit Summit Commissioned Workshop Paper, Hiszpania 2011.
8. Cwynar A., *Alfabetyzm finansowy na świecie i w Polsce*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa 2021.
9. Czernek K., Jurek M., Marszałek P., *Mapa edukacji finansowej. VI edycja*, ZBP, Poznań, 2017.
10. *Diagnoza stanu wiedzy i świadomości ekonomicznej dzieci i młodzieży w Polsce*, Departament Edukacji i Wydawnictw NBP, Warszawa 2019.
11. *Edukacja Finansowa*, Komunikat Komisji Wspólnot Europejskich KOM (2007), wersja ostateczna, Bruksela 18.12.2007.
12. *Enabling Financial Capability Along the Road to Financial Inclusion*, Financial Inclusion 2020 Financial Capability Working Group, Center for Financial Inclusion, Waszyngton 2013.
13. Filipowicz G., *Uniwersalny model kompetencyjny. Podręcznik użytkownika, katalizator innowacji – usługi doradcze realizowane w modelu audytu benchmarkowego*, Fundacja Obserwatorium Zarządzania przy współpracy Competency Institute, Warszawa 2011.
14. Flejterski S., Flejterska E., *Świadomość ekonomiczna i społeczna jako determinanta kondycji ekonomicznej gospodarstw domowych na tle badań (wtórnych i pierwotnych)*, [w:] Świecka B. (red. nauk.), *Bankructwa gospodarstw domowych. Perspektywa ekonomiczna i społeczna*, Difin, Warszawa 2008.
15. Frączek B., *Innowacje w edukacji finansowej społeczeństwa*, [w:] Gradoń W., Harasim J. (red. nauk.), *Innowacje a wzrost gospodarczy, cz. 2*, Zeszyty Naukowe Wydziałowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach. Studia Ekonomiczne, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach, Katowice 2014.
16. Furmanek W., *Kompetencje kluczowe. Przegląd problematyki*, [w:] Furmanek W., Duris M. (red. nauk.), *Kompetencje kluczowe kategorii pedagogiki. Studia porównawcze polsko-słowackie*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2007.
17. Goszczyńska M., *Socjalizacja ekonomiczna – zakres problematyki badań i ich metodologia*, [w:] Goszczyńska M., Kołodziej S., Trzcińska A., *Uwikłani w świat pieniądza i konsumpcji. O socjalizacji ekonomicznej dzieci i młodzieży*, Difin, Warszawa 2012.
18. Hall K., *The Importance of Financial Literacy*, Conference on Deepening Financial Capacity in the Pacific Region, Sydney 2008.

19. Haslem J. A., *Selected Topics in Financial Literacy*, The Journal of Wealth Management, Euromoney Institutional Investor PLC, 2014.
20. Huston S. J., *Measuring Financial Literacy*, The Journal of Consumer Affairs, Vol. 44, No. 2, 2010.
21. Iwanicz-Drozdowska M., *Edukacja finansowa*, Infos nr 15 (85), Biuro Analiz Sejmowych, Warszawa 2010.
22. Kempson E., Whyley C., Caskey J., Collard S., *In or out? Financial exclusion: a literature and research review*, Consumer Research 3, Financial Services Authority, 2000.
23. Knehans-Olejniki A. M., *Ochrona i edukacja konsumentów na rynku kredytów hipotecznych*, CeDeWu, Warszawa 2015.
24. Komisja Europejska, *Financial Services Provision and Prevention of Financial Exclusion*, Bruksela 2008.
25. Kotkowski R. [red. nauk.], *Zwyczajne płatnicze w Polsce w 2020 r.*, Departament Systemu Płatniczego NBP, Warszawa 2021.
26. Krajowa Strategia Edukacji Finansowej dla Polski, OECD (2023), <https://www.oecd.org/daf/fin/financial-education/financial-literacy-poland.htm>, dostęp 10.04.2024 r.
27. Kuchciak I., Świeszczak M., Świeszczak K., Marcinkowska M., *Edukacja finansowa i inkluzja bankowa w realizacji koncepcji silver economy*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2014.
28. Lusardi A., Mitchell O. S., *The Economic Importance of Financial Literacy: Theory and Evidence*, Journal of Economic Literature 52 (1), 2014.
29. Maciejasz-Świątkiewicz M., *Wykluczenie finansowe i narzędzia jego ograniczania*, Studia i Monografie Nr 488, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole 2013.
30. Maison D., *Polak w świecie finansów*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2013.
31. Penczar M., *Analiza skutków wykluczenia finansowego z punktu widzenia gospodarki, społeczeństwa i sektora finansowego*, [w:] Penczar M. (red. nauk.), *Rola edukacji finansowej w ograniczaniu wykluczenia finansowego*, Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową, Gdańsk 2014.
32. *PISA 2018 Results (Volume IV): Are Students Smart about Money?*, PISA, OECD Publishing, Paryż 2020.
33. Remund D. L., *Financial Literacy Explicated: The Case for a Clearer Definition in an Increasingly Complex Economy*, The Journal of Consumer Affairs Vol. 44, No. 2, USA 2010.
34. Roland-Lévy Ch., *W jaki sposób nabywamy pojęcia i wartości ekonomiczne?*, [w:] Tyszka T. (red. nauk.), *Psychologia ekonomiczna*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2004.

35. Sherraden M. S., *Building Blocks of Financial Capability*, [w:] Birkenmaier J., Curley J., Sherraden M. S. (red. nauk.), *Financial Capability and Asset Development: Research, Education, Policy, and Practice*, Oxford University Press, St. Louis 2013.
36. Sitek M., Ostrowska E. B. (red. nauk.), *PISA 2018. Czytanie, rozumienie, rozumowanie*, Instytut Badań Edukacyjnych, Warszawa 2020.
37. Sitek M., Ostrowska E. B., Badiak M., *Umiejętności, postawy i zachowania finansowe młodzieży w Polsce. Wyniki badania PISA 2018*, Instytut Badań Edukacyjnych, Warszawa 2020.
38. Smyczek S., *Modele zachowań konsumentów na rynku usług finansowych*, AE, Katowice 2007.
39. Solarz M., *Zwiększanie odporności finansowej gospodarstw domowych jako warunek trwałej inkluzji finansowej*, Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska Sectio H, VOL. XLIX 4, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2015.
40. Stolper O. A., Walter A., *Financial literacy, financial advice, and financial behavior*, Journal of Business Economics (2017), doi: s11573-017-0853-9, dostęp 10.04.2024 r.
41. Sztompka P., *Socjologia. Analiza społeczeństwa. Nowe poszerzone wydanie*, Wydawnictwo ZNAK, Kraków 2012.
42. Świecka B., *Generacja Y w świecie finansów – financial literacy i edukacja finansowa młodego pokolenia*, [w:] Klamut E. (red. nauk.), *Terapia finansów, Przedsiębiorczość i Zarządzanie*, t. XVII, zeszyt 8, cz. III, Wydawnictwo Społecznej Akademii Nauk, Łódź-Warszawa 2016.
43. Świecka B., Grzesiuk A., Korczak D., Wyszowska-Kaniewska O., *Financial literacy and financial education. Theory and Survey*, De Gruyter Oldenbourg, Berlin 2019.
44. *The Importance of Financial Literacy*, [w:] *Financial Education for Youth: the Role of Schools*, OECD Publishing, Paryż 2014.
45. Tyszka T., *Psychologia ekonomiczna*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2004.
46. Waliszewski K., *Model doradztwa w obszarze finansów osobistych w Polsce na tle doświadczeń międzynarodowych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Poznaniu, Poznań 2016.
47. Wärneryd K. E., *Oszczędzanie*, [w:] Tyszka T. (red.), *Psychologia ekonomiczna*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2004.
48. www.worldbank.org/en/topic/financialinclusion/brief/achieving-universal-financial-access-by-2020, dostęp 10.04.2024 r.
49. Xiao J. J. (red. nauk.), *Handbook of Consumer Finance Research*, Springer International Publishing, Szwajcaria 2016.
50. Załączniki nr 1 do Rozporządzenia Ministra Edukacji Narodowej z dnia 30 stycznia 2018 r., Podstawa programowa kształcenia ogólnego dla czteroletniego liceum ogólnokształcącego i pięcioletniego technikum, <https://men.gov.pl/wp-content/uploads/2018/01/zalacznik-nr-1.pdf>, dostęp 26.05.2020 r.